

PROBLEMI I MOGUĆNOSTI BRDSKO-PLANINSKOG PODRUČJA

Na ovom simpozijumu, posvećenom problematici stabilizacije, za navedenu temu odlučio sam se iz dva razloga. Prvi je u tome što, zajedno s mnogim ekonomistima, smatram da je privreda brdsko-planinskog područja, ne samo neizbježna i značajna komponenta bržeg i ravnomjernijeg razvoja čitave naše privrede, već i jedan od najvažnijih uslova za naš dalji svestran društveni napredak. Drugi je u tome što mislim da bi bilo opasno ako bismo u današnjoj situaciji, preokupirani krupnim, ali svakako prolaznim teškoćama privrede i u težnji za njenim što bržim i potpunijim ozdravljenjem, zaboravili na brdsko-planinska područja i oslabili započeti, lagani ali dugotrajni proces razvoja ovog regiona.

1. *Značaj* ove problematike proističe već iz činjenice što je naša zemlja u cjelini, a posebno unutar pojedinih republika i pokrajine Kosovo, pretežno brdsko-planinskog karaktera, što se na ovom području nalaze značajni proizvodni kapaciteti, naročito u oblasti poljoprivrede i šumarstva, i što na njemu i danas, uprkos masovnih emigracija, živi velik dio stanovništva. Taj višestruki značaj je osobito potenciran činjenicom što je ovo područje izrazito nerazvijeni dio naše zemlje, pa se već i sami pojmovi »brdsko-planinski« i »nerazvijen« skoro potpuno poklapaju. Prema tome, svaki rad na unapređenju brdsko-planinskih rejona i svaki uspjeh u tom radu, istovremeno znače i uspjeh u otklanjanju tako izrazite neravnomjernosti našeg privrednog razvitka, koja je jedan od naših najvažnijih razvojnih problema uopšte. Nešto konkretnije govoreći, značaj ovog područja naročito je veliki: sa gledišta izvora hrane i sirovina, zaposlenosti radne snage, demografske problematike u najširem smislu riječi, zaštite čovjekove prirodne sredine i, narodne odbrane.

2. Opštepoznato je da je ovom području poslije rata poklanjano *premalno pažnje*. Zauzeti krupnim i najaktuelnijim problemima: da uz veliku oskudicu kapitala što brže obnovimo zemlju i izvučemo

je iz naslijeđene zaostalosti, a paralelno s tim, savlađujući ogromne prepreke, izgrađujemo u njoj socijalističke društvene odnose, poklanjajući smo prvjenstvenu pažnju njenoj industrijalizaciji, a u okviru same poljoprivrede gotovo isključivo ravničarskim rejonima. Tako je, uostalom, nalagala i ekonomska logika, jer se i proizvodne snage i novi odnosi proizvodnje brže razvijaju tamo gdje su uslovi povoljniji, pa se zato i sredstva, naročito tako ograničena kakva su bila naša, moraju prvjenstveno ulagati tamo gdje daju veće i brže rezultate. No, kao posljedica toga, ne samo što se nije smanjila neravnopravnost razvoja, već je zaostalost brdsko-planinskog područja došla do izražaja naročito u posljednje vrijeme. To se posebno odnosi na poljoprivredu, kao izrazito glavnu privrednu oblast ovog regiona. I zaista, dok naše selo i poljoprivreda u cjelini u posljednje vrijeme ostvaruju sve bolje rezultate, kako u porastu proizvodnje, dohotka i životnog standarda, tako i u razvoju naprednih društvenih odnosa, brdsko-planinsko područje ne samo što s tim razvojem ne drži korak, već sve više relativno zaostaje u oba pravca.

3. Kao posljedice vjekovnog stanja i relativnog zaostajanja u poratnom razvitku, došle su do izražaja neke *opšte karakteristike* ovog područja. Tu je, prije svega činjenica da je u njegovoj privrednoj strukturi još uvijek dominantno učešće poljoprivrede, što, s obzirom na njenu slabu razvijenost u našim uslovima, već samo za sebe nosi mnoge negativne odlike. Jedna od njih je veoma visoko učešće individualnog privrednog sektora, sa svim problemima koje on postavlja pred naše socijalističko društvo, problemima ne samo ekonomskim već i društvenopolitičkim, kulturološkim i drugim. Usitnjenost individualnih gazdinstava, rasparčanost njihovih posjeda, nizak nivo mehanizacije odnosno sredstava po jedinici površine i aktivnom stanovniku veoma izrazito karakterišu našu brdsko-planinsku poljoprivredu. Neracionalno gazdovanje zemljištem, neorganizovanost proizvodnje, prerade i prometa poljoprivrednih proizvoda, relativno i apsolutno nizak nivo dohotka individualnih proizvođača, još uvijek visok stepen agrarne naseljenosti i emigracija radne snage sa sela — dalje su opšte karakteristike poljoprivrede ovog regiona. One se vidno dopunjavaju relativno slabijom saobraćajnom i trgovinskom mrežom i nižim stepenom razvitka svih pratećih djelatnosti.

4. Postojanje navedenih opštih i mnogih konkretnijih problema ne znači, međutim, da na ovom području već i dosad nijesu ostvareni nikakvi *rezultati*. Oni su, naprotiv, s obzirom na stanje zatečeno poslije rata i revolucije, vrlo značajni, iako — zbog ogromnog prostranstva ovog područja i njegove velike prvobitne zaostalosti — jedva vidljivi. Osim toga što je zapošljavanjem u industriji i drugim gradskim djelatnostima uveliko smanjen onaj veoma visoki agrarni pritisak koji je za ove krajeve prije rata bio tako karakterističan, mnogo je učinjeno i na poboljšavanju životnih uslova na njima. To naročito važi za bitno poboljšanje saobraćajne mreže, elektrifikaciju

sela, podizanje škola i zdravstvenih ustanova. Uveliko su se u odnosu na predratno stanje izmijenili uslovi stanovanja planinskog stanovništva, način njegovog odijevanja i ishrane, njegove kulturne prilike.

Naučnoistraživački rad, koji je takođe ovdje bio dugo zanemaren, od prije izvjesnog vremena, kad se shvatilo da se zaostajanje ovog područja pretvara u kočnicu sveukupnog privrednog i društvenog razvoja, počeo je da oživljava i već su postignuti značajni rezultati. Primjera radi, pomenimo višegodišnja ispitivanja pedesetak specijalnih planinskih zona i opština selektivnog razvoja poljoprivrede, iz svih krajeva zemlje, koji se obavlja u Institutu za ekonomiku poljoprivrede u Beogradu. Veoma je, podroban i svestran, iako ograničen na jednu republiku i makroprojekt Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, po kome su vrlo obimna i produbljena istraživanja nedavno završena. Manje-više slična istraživanja, na užim ili širim teritorijama, tehničko-tehnološka, biološka ili društveno-ekonomska, obavljaju se i u drugim republikama. Iako, naravno, mnogobrojna naučna proučavanja raznih manjih i većih, problema ovog područja treba nastaviti, već sada bi se moglo reći da je glavni problem, u praktičnoj primjeni i oživotvorenju već dobijenih i poznatih rezultata nauke i iskustva. U ovom kratkom referatu moguće je dodirnuti samo neka od najvažnijih pitanja iz ove, inače vrlo široke problematike.

5. Tu su, prije svega, mnoga pitanja u vezi s poljoprivredom, kao daleko najvažnijom oblašću privrede i izvoru života stanovništva na ovim područjima. U tom okviru mnoge probleme nameće sobom samo zemljište, počev od njegovog strmog i vrlo izrazitog, često krševitog reljefa, koji jako otežava primjenu savremenih sredstava rada, pa preko njegove plitkoće i nepovoljnog hemijskog sastava, sve do pretežno slabe snabdjevenosti vodom, izloženosti erozijama i više nego slabim komunikacijama.

Daleko najvažnija privredna karakteristika zemljišta na ovom području jeste veoma visoka zastupljenost prirodnih travnih površina, pašnjaka i livada, koji su odvajkada bili osnovica stočarstva na ovim širokim prostranstvima. Ove površine se u sadašnje vrijeme još više proširuju negdašnjim oranicama, koje njihovi vlasnici sada ostavljaju neobrađenim i zapuštenim. Društvena gazdinstva slabo koriste dodijeljena im zemljišta, a nije dobro riješen ni problem upravljanja društvenim pašnjacima. Tako je najveći dio zemljišta u brdsko-planinskom području ujedno i najneproduktivniji. Prinosi su mu vrlo niski, a i slabog kvaliteta, pa odgovaraju samo slabijim rasama prvenstveno sitne stoke. S obzirom na sve izrazitije smanjivanje broja stoke na našim planinama, napuštanje negdašnjih katuna, prvo onih na većim a zatim i onih na manjim visinama, i uopšte s obzirom na promjenu načina života tamošnjeg stanovništva, i iskorišćavanje pašnjaka i livada postaje sve slabije. Tome doprinosi i niz drugih faktora, kao što su: oskudica vode, nedostatak čobana, neizgrađenost objekata za ljude i stoku. Sve to čini da ogromna pro-

stranstva ostaju privredno neiskorišćena. U ovom pogledu, situacija na pašnjacima je suprotna predratnoj kada je bilo mnogo stoke, pa je to izazvalo probleme devastiranja i erozije zemljišta. Sada je stoke premalo pa usljed toga propada velik dio stočne hrane. Ne samo što su društvena sredstva za pašnjake dosad bila vrlo ograničena, već su i ona, usljed slabe organizovanosti, ostajala neiskorišćena. O pašnjacima su u svim republikama donošeni mnogi propisi, ali je na djelu učinjeno vrlo malo, pa se sve ove prostrane površine, danas manje-više nalaze u stanju degradacije.

Iako se teško može očekivati da će se ova prostranstva i u budućnosti iskorišćavati u obimu i obliku kako je nekad bilo, nesumnjivo je da se ona mogu koristiti mnogo bolje i da i u jednoj naprednoj i racionalnoj poljoprivredi mogu služiti kao snažna krmna baza razvijenog stočarstva. Pored, i u sklopu drugih, prvjenstveno društveno-ekonomskih pregnuća u tom pravcu, ovdje je od najvećeg značaja *melioracija* pašnjaka i livada. Činjenica je da su ovi tereni čovjeku, preko njegove stoke, vjekovima pružali uslove za život, a da im on nije uzvraćao ničim, niti im je ma u kom vidu vraćao ono što im je uzimao. Moderno doba donijelo je sobom nužnost i mogućnost da se to promijeni. S obzirom na veličinu prostora, to nije ni malo lako. Pa ipak su sva istraživanja, na strani i kod nas, pokazala da najmanje košta stočna hrana sa meliorisanih livada i pašnjaka u pašnjačko-stajskom sistemu gazdovanja. Tu se uz relativno mala ulaganja postižu veliki uspjesi. Riječ je, prvjenstveno, o površinskim melioracijama u obliku đubrenja. Izračunato je da se samo đubrenjem prinosi sa livada i pašnjaka mogu povećati 2—6 puta. Mnogo veća ulaganja rada i sredstava zahtijeva podizanje vještačkih livada, a ono traži i drukčiji rasni sastav stoke, pa je preporučljivo, prije svega, za erozivna i manje produktivna zemljišta. Od ostalih mjera, u vezi sa ovim je i nužnost poboljšanja konzerviranja stočne hrane, naročito putem silaže. Sadašnji tradicionalni način je takav da se već samo njime, kako kažu stručnjaci, izgubi ne manje od polovine hranljive vrijednosti krme.

Veliki djelovi našeg brdsko-planinskog područja slabo su snabdjeveni *vodom*, što je takođe jedan od uzroka da oni, i pored bogatstva u paši, ostaju neiskorišćeni. To je karakteristično osobito za dinarske planine. Dugoročno i najefikasnije rješenje toga problema leži u pošumljavanju, ali takođe i u izgradnji tzv. *malih vodnih akumulacija*, čiji značaj nije samo ekonomski, već i ekološki i zdravstveni. Mnoge, čak i manje farme u SAD, imaju svoja mala jezercica koja im služe za napoj stoke, ali takođe i za napoj divljači, ribarenje, rekreaciju i sl.

6. Bitno povećanje prinosa na pašnjacima i livadama, uz poboljšavanje njihovog kvaliteta, neophodan je ekonomski uslov za razvoj glavne poljoprivredne grane na ovom području — stočarstva, i to kako u pogledu obima tako i u pogledu kvaliteta. Vjekovima, pa i sve do nedavno, na našim su planinama pasla mnoga stada ovaca i koza, krda govedi i dželepki konja. Pod uticajem krupnih društveno-eko-

nomskih promjena u poratnom periodu, broj stoke se veoma smanjio, a ni njen rasni sastav, koji je i ranije bio loš, nije se mnogo popravio. Prinos mlijeka po našoj planinskoj kravi kreće se oko 1.200—1.500 lit. godišnje, dok istovremeno rasna krava na društvenom gazdinstvu daje 4—4,5 hiljada litara mleka. Naša planinska ovca daje tek oko 40—50 lit. mlijeka i nešto više od kilograma vune. Srazmjerne tome su i male količine mesa koje danas dobijamo od obje te vrste stoke, dok su moguće količine mesa, mlijeka i vune koje se mogu proizvoditi, neuporedivo veće.

Problem ishrane i sirovina, a posebno problem snabdijevanja stanovništva mesom i mlijekom, nameće nam veliku obavezu da učinimo sve što je potrebno za unapređenje stočarske proizvodnje na velikim prostranstvima kojima raspolažemo na ovom području. Upravo zato što se radi o velikim prostranstvima, čak i relativno mali napredak po jedinici površine u cjelini bi značio mnogo. Jedan od važnih puteva ka tom napretku nesumnjivo je i izmjena rasnog sastava stoke. Dosadašnja nastojanja u tom pravcu, kao što je, na primjer, bila merinizacija ovaca ili uvoz rasnih junica iz šezdesetih godina, bila su kampanjska i izolovana od drugih neophodnih mjera, pa nijesu dala gotovo nikakve rezultate. Iskustva drugih, kažu da se i ovdje mogu ostvariti veliki, pa i dosta brzi uspjesi, i to čak sa nevelikim ulaganjima. Potrebni su, doduše, velika obazrivost i sinhronizacija raznih svrsishodnih mjera, uz vođenje računa prvjenstveno o prirodnim i biološkim uslovima. Kao konkretni metodi ovdje naročito dolaze u obzir vještačko osemenjavanje i prirodni pripust krava rasnim bikovima.

Da bi se zaista unaprijedila ova, u ovim krajevima najvažnija grana poljoprivrede, nužne su i moguće i mnoge druge mjere, koje, iako na prvi pogled i izolovano posmatrane, izgledaju sitne i od malog značaja, u svojoj ukupnosti, s obzirom na široku bazu njihove primjene, mogu dati krupne rezultate. Tu spadaju, na primjer, razvoj živinarstva i pčelarstva, veterinarske službe ili izgradnja adekvatnih i higijenskih stočnih objekata. Za razvoj pčelarstva, na primjer, ovi krajevi, s obzirom na prostranstvo, raznovrsnost rastinja, manji stepen zagađenosti i druge prirodne okolnosti, postoje povoljni uslovi, ali oni, kao i mnoge pogodnosti koje nam priroda ovdje izobilno pruža, ostaju neiskorišćeni. Suprotan primjer daje Kina, koja je upornim nastojanjem na razvitku ove proizvodnje, u posljednje vrijeme izbila na čelo svjetskih izvoznika meda.

7. Društveno-ekonomski i prirodni uslovi *ratarske proizvodnje* na ovom području, već ionako nepovoljni, tokom poratnog vremena su se pogoršali. Usljed migracije radne snage u gradove i svih drugih elemenata našeg društveno-ekonomskog razvitka, površine koje su nekad pod pritiskom agrarne prenaseljenosti obrađivane za poljoprivrednu proizvodnju znatno su smanjene i sve više se smanjuju. Napuštaju se prvo njive udaljenije i slabijeg kvaliteta, a zatim, postepeno, i one bliže i bolje. Pri tom se naročito smanjuju površine pod žitaricama. Osim toga se obradivo zemljište smanjuje i usljed

izgradnje saobraćajnica, kuća za odmor i slično. Zemljišni posjedi se, kako pokazuje statistika, sve više smanjuju: sve je više gazdinstava a sve manji broj članova domaćinstava u njima. Osim toga ovdje su, čak i više nego u prosjeku, posjedi raspoređeni u mnogobrojne parcele. Dok se računa da individualno gazdinstvo u prosjeku ima 6,5 odvojenih parcela, oko polovine tih gazdinstava na brdsko-planinskom području imaju ih čak i više od 10. Pri tom su mnoge od ovih parcela na vrlo strmom, za obradu nepodesnom terenu, uz to često i veoma udaljene. Uslovi rada su takođe vrlo nepovoljni: radi se na stari način, uz zastarjela oruđa i sa velikim naporima, pa nije čudo što ovaj rad nije privlačan za omladinu. Usljed odlaska, uglavnom muške radne snage sa gazdinstava, na njima ostaju samo slabiji: starci, žene, djeca, a povremeno rade i zaposleni van gazdinstava, što ne može a da se ne odrazi na obim i kvalitet proizvodnje. Sve to čini da su prinosi ratarskih kultura ovdje veoma niski, i to i na društvenim gazdinstvima.

Međutim, i pored svih tih i mnogih drugih nepovoljnih uslova ratarske proizvodnje na ovim područjima, njene su prirodne mogućnosti daleko veće od sadašnjeg stepena njihovog korišćenja. Ne radi se toliko o povećanju obradivih površina, koliko o boljem korišćenju postojećih. Naime, i pored mogućnosti reaktiviranja boljeg dijela ranijih, a sada zapuštenih oranica, treba biti načisto s tim da će definitivno otpasti velik dio onih koje su to postale pod pritiskom viška stanovništva, dakle samo u velikoj negdašnjoj gladi na zemljom.

Jedno od najvažnijih sredstava unapređenja poljoprivredne proizvodnje ovdje, kao uostalom, i drugdje, svakako je *mehanizacija*. Uslovi za njenu primjenu ovdje su, međutim, veoma teški, počev od prirodnih, kakvi su nagib i reljef zemljišta, pa do društvenih, kao što je raspoređanost posjeda ili slaba ekonomska snaga individualnih gazdinstava, u čijim je rukama, i još dugo će, vjerovatno, biti najveći dio površina. Dosad se u ovom pogledu malo napredovalo, izuzev u Sloveniji, pa su i razlike između stepena mehanizacije u njoj i u drugim republikama vrlo velike, kao što su velike i razlike u stepenu mehanizacije između individualnih i društvenih gazdinstava. Mehanizaciju na ovom području, osim povećanja prinosa i dohotka, diktiraju naročito sve izrazitije smanjivanje radne snage i nužnost olakšanja rada i poboljšanja životnih uslova stanovništva, što bi snažno djelovalo i na smanjivanje emigracije odnosno zadržavanje radne snage na selu. Jasnije je, međutim, da se pri tom moraju savladivati velike poteškoće, kao što su: tehničko prilagođavanje sredstava mehanizacije prirodi reljefa i veličini posjeda i parcela, opremanje traktora adekvatnim vrstama mašina, što je dosad redovno izostajalo, ekonomsko osposobljavanje proizvođača za nabavku mehanizacije putem kompleksa mjera, kakve su, na primjer, pružanje odgovarajućih kredita, osposobljavanje zemljoradničkih zadruga, odgovarajuća politika cijena poljoprivrednih proizvoda i sl. Kad je riječ o ovoj posljednjoj, valja imati u vidu da su kod nas traktori i poljoprivredne mašine, izraženi u tonama pšenice, još uvijek daleko skuplji nego u zemljama zapadne Evrope. U ovom, zaista vrlo složenom,

kompleksu tehničkih, organizacionih i društveno-ekonomskih mjera, tzv. mala mehanizacija, prilagođena prirodnim i društvenim uslovima ovog područja, na jednoj, i izgradnja sposobne zadrugne mreže, kao glavnog faktora udruživanja svih raspoloživih snaga, s druge strane, glavne su poluge napretka. Pri tom, upoređujući i odmjeravajući napore i rezultate ovih nastojanja, treba imati u vidu ne samo neposredne ekonomske efekte mehanizacije, kao što su povećanje proizvodnje i produktivnosti rada, već i one druge, u stvari važnije efekte, kao što su, napuštanje zaostale, tradicionalne seljačke proizvodnje i primitivnog načina života i uvođenje savremenog gazdovanja i kulturnog života.

Za unapređenje ratarskih kultura pogodnih za ovo područje od velikog su značaja i sve druge mjere koje su već dale odlične rezultate na ravničkom području. Takve su, u prvom redu: upotreba mineralnog đubriva, sortnog sjemena, sredstva za zaštitu bilja ili poboljšanje stručne službe u zadrugama. Od nemalog značaja su i tzv. jeftina sredstva, među kojima je i racionalna upotreba prirodnog đubriva, koje sada propada u velikim količinama, dok se njive, livade i pašnjaci degradiraju i pune korovom. Neracionalno se koriste i torrenje i osoka, na koje se u naprednim zemljama obraća velika pažnja. Od posebnog značaja je unapređenje oranica u kraškim poljima, kome još uvijek smeta neregulisan režim voda, ali i sve veći pritisak anarhične urbanizacije. Kad se danas sa Trubjele pogleda Nikšićko polje, mjesto negdašnjih zasijanih njiva i prostranih zelenih površina, na čitavom ovom velikom prostoru vide se, bez reda i poretka načičkane, novopodignute zgrade, koje prijete da, za ne mnogo vremena, i čitav onaj prostor definitivno otmu poljoprivredi. Pomenimo, najzad, i nužnost da se već jednom nešto preduzme u pravcu grupisanja razbacanih parcela društvenog zemljišta, kako bi se onemogućile njegove masovne uzurpacije i izgradile za život sposobne ekonomije zemljoradničkih zadruga, na kojima bi se, na primjer, mogla organizovati proizvodnja raznog sortnog sjemena i za individualna gazdinstva, a posebno sjemena krompira i višegodišnjih trava za društvene pašnjake.

Od ratarskih proizvoda na ovom području, imajući pri tom u vidu velike razlike među pojedinim njegovim zonama, stručnjaci su utvrdili da se uspješno mogu proizvoditi: krompir, ječam, ovas, ozima i jara raž, prvjenstveno jara ali pod izvjesnim uslovima i ozima pšenica, a zatim i hibridni kukuruz, pasulj, heljda. Ječam se može gajiti čak i do visine od 1000 m. Pod krompirom su još i sada znatne površine, ali su im prinosi, izuzev Slovenije, dosta niski, ma da se, uz primjenu odgovarajućih agrotehničkih sredstava, mogu ostvariti i prinosi od 170 mc/ha. Što se tiče pšenice, stručnjaci tvrde da neke meksičke sorte i na ovom području odlično uspijevaju.

Pomenimo, najzad, i velike mogućnosti koje pruža brdsko-planinsko područje za prikupljanje, pa i uzgoj *ljekovitog bilja*. U izvozu Crne Gore prije 1918. godine ono je imalo vrlo veliki značaj, a i u godinama poslije ovog rata. Izvozili smo ga, ne samo u evropske

zemlje, već i u SAD, gdje je zbog svojih farmakoloških osobina bilo veoma cijenjeno. U posljednje vrijeme, međutim, ova grana je u opadanju, a na našim planinama propadaju ogromne količine raznih ljekovitih trava, najviše zbog toga što »nema ko« da ih bere ili što ih niko i ne otkupljuje, dok se na drugoj strani žalimo kako »uvozimo čak i kamilicu i lipov cvijet«.

8. Poslije stočarstva, *voćarstvo* je na ovom području najvažnija grana poljoprivrede. Za nju postoje odlični prirodni uslovi, ali su oni vrlo slabo iskorišćeni. To naročito važi i za niže, brežuljkaste i brdovite terene, ali šljiva i jabuka ima i na visinama preko 700 m. nadmorske visine. Naše je voćarstvo na individualnim gazdinstvima vrlo ekstenzivno. Nerazvijen asortiman voćnih vrsta i sorti, malo stabala po jedinici površine pod voćem u jednom kompleksu, slabije produktivne sorte, slab kvalitet plodova, niski prinosi po stablu. Uz sve to, voćnjaci se zapuštaju, ne obnavljaju, ne vrši se čak ni rekonstrukcija postojećih zasada, pa se broj rodni stabala čak i smanjuje.

Postoje, međutim, prirodni uslovi za to poboljšanje, da se primjenom adekvatnih agrotehničkih mjera voćarstvo intenzifikuje. Pri tom bi trebalo posvetiti pažnju svim za ovo područje pogodnim vrstama voća: jagodičastom, jabučastom, jezgrastom, koštunjavom, a na primorju i citronastom. Ne bi trebalo zapostaviti ni mnoge spontane, samonikle vrste, od kojih se može imati velika korist, dok po našim bregovima propada sijaset šumskih jagoda, drenjina, divljih krušaka, lješnika, gloginja, šipuraka i mnogo drugih prirodnih plodova, bogatih vitaminima.

U nekim rejonima ovog područja postoje dobri uslovi za *povrtarstvo* i *vinogradarstvo*. Prvome bi trebalo posvetiti pažnju naročito zbog sve većeg razvoja turizma. Pri tom proizvodnja u plastenicima zahtijeva manja ulaganja od one u staklenim baštama. Za neke vrste povrća, kao što su paradajz, paprika, krastavac, Makedonija ima odlične uslove. Što se tiče vinograda, oni su mogući na nižim obroncima ovog područja, na visinama oko 400 metara.

9. Sa poljoprivredom je ovdje u tijesnoj vezi i *šumarstvo*. Čak se smatra da i nema dvije tješnje povezane grane privrede. Ovdje, međutim, postoje i njihovi oprečni interesi: riječ je o šumskoj paši, koju su seljaci vjekovima koristili i koja je, tako, zaostatak ekstenzivnog stočarenja, pa su šumarski stručnjaci odlučno tražili da se ona zabrani, što je zakonski i sprovedeno, ali tu i danas postoje sukobi. S druge strane, pod upravom šumskih gazdinstava nalaze se i znatne površine pašnjaka, koji ostaju neiskorišćeni. Zbog toga se ovdje postavlja problem optimalnih i jasnih razgraničenja, što je u naprednijim zemljama već odavno riješeno.

Šumarstvo ima veliki značaj i za zapošljavanje, odnosno povećavanje dohotka, okolnog stanovništva, radom u obližnjim šumskim gazdinstvima, trajnim ili povremenim. Najčešće je riječ o dopunskom radu i dohotku, uz one na vlastitom imanju, ali ne samo na sječi, izvozu drveta ili čuvanju šume, već i na drugim djelatnostima s tim

u vezi, kao što su turizam, zaštita od erozije, male šumske pilane i drugo. Treba pomenuti i veliki značaj izgradnje šumskih komunikacija, koje, po pravilu mnogo služe i poljoprivredi.

10. Velike, a nedovoljno iskorišćene mogućnosti za zapošljavanje i povećanje dohotka brdsko-planinskog stanovništva leže u jačem razvoju *domaće radinosti*. Ova oblast privrede može biti masovnija a ne zahtijeva velike investicije. Uz to, ona je veoma raznovrsna, koristeći domaće sirovine i viškove radne snage, a njeni proizvodi odreda idu na tržište, i to, u najvećoj mjeri, strano, posebno oni sa ukrasnim i folklornim motivima. Pri tom se u velikoj mjeri radi o dopunnoj industriji, jer se u ovoj radinosti proizvode predmeti široke potrošnje koje fabrike ne proizvode, bilo zato što to zahtijeva mnogo živog rada, bilo zbog malih proizvodnih serija. Radi se o proizvodnji raznih sirovina, kao što su: vuna (tepisi, ćilimi, vezovi, čipke, djelovi odjeće), drvo (razne rezbarije i galanterija), pruće (od koga se izrađuje na stotine proizvoda, koji sami donose više od pola ukupne vrijednosti izvoza domaće radinosti. Za ovu, posebno na našim brdsko-planinskim područjima veoma značajnu privrednu oblast, od velike važnosti je i raznovrsnost tradicije u našim raznim krajevima. Tu je i činjenica što se ovdje zapošljava prvjenstveno ženska radna snaga, koja se inače zapošljava teže nego muška. Iako su se neki oblici domaće radinosti dosad prilično razvili, pa i stekli ugled u svijetu, ipak je sve to daleko od mogućnosti. Ovdje ne treba mnogo investicija, ali je potrebno mnogo inicijative i organizacije da bi se razbile nepokretljivost i sumnjičavost i pokrenule mnogobrojne vrste umješnosti i umjetnosti koje su sada zapostavljene na našim selima. Pogodne su za tu organizacionu aktivnost i postojeće zadruge, ali je tu prije svega potrebna stvaralačka inicijativa.

Snažan pokretač u ovom pravcu je *turizam*, koji prodire i u naša planinska sela i iz njih odnosi, i po svijetu raznosi, razne suvenire, ukrase, egzotične predmete, sve ono čega nema u razvijenoj urbanoj civilizaciji. Kad je o turizmu riječ, i on je, sam za sebe, grana koja na ovom području ima veliku budućnost. Tzv. seoski turizam, uporedo sa razvojem saobraćaja, telekomunikacija, graditeljstva, u nekim krajevima ovog regiona, kao što je Slovenija već se ubrzano razvija, a uslove za taj razvoj ima i na mnogim drugim prostorima.

11. Ne bi bilo nimalo realno očekivati da čak i jedna mnogo razvijenija poljoprivreda apsorbira sav prirodni priraštaj stanovništva na ovom području. Zbog toga se moraju preduzimati i mjere u pravcu razvijanja *poljoprivredno-prehrambene industrije*, koja u nekim krajevima ovog područja može imati povoljnu sirovinsku bazu. U pitanju je prvjenstveno mala industrija, koju, kako izgleda, u opravdanoj težnji za ostvarenjem krupne proizvodnje, socijalizam u svim zemljama manje-više zapostavlja, iz čega se rađaju mnogi privredni i društveni problemi. Ovdje dolaze u obzir raznovrsni manji kapaciteti, kao što su: klanice, mljekare, fabrike za preradu krompira, fabrike slada, fabrike zobnih pahuljica, prerada voća, a uz to i sabirne i otkupne stanice i mnoštvo sličnih. Izuzev, donekle u Slove-

niji, ova privreda je kod nas još uvijek nerazvijena, pa i kao takva dosta primitivna.

12. Jedan od najvažnijih uslova opštih karaktera, kako za razvitak svake grane privrede ovog regiona ponaosob tako i za zapošljavanje stanovništva, za prevazilaženje zaostalosti i poboljšanje životnih uslova, svakako je dalja izgradnja *infrastrukture*. U raznim pravcima ovog sektora učinjeno je mnogo toga, ali je činjenica da brdsko-planinsko područje još uvijek daleko zaostaje. Ovdje je od prvjenstvenog značaja saobraćaj. Izuzev alpskog područja, koje ima razvijenu mrežu modernih puteva, u gotovo svim ostalim krajevima još uvijek su, kao odvajkada, glavne komunikacije obični seljački putevi i puteljci. Telekomunikacije su takođe slabo razvijene, što skupa čini da su pojedini djelovi ovog područja, naročito zimi, tako reći bez veze sa ostalim svijetom. U elektrifikaciji planinskih sela napredovalo se mnogo, pa ipak još ima čitavih krajeva u kojima nema struje, pa ni svih onih mnogobrojnih dobara koje ona sobom unosi u seljačke domove, kao što su: električni šporeti i hladnjaci, mašine za pranje veša i posuđa, radio aparati i televizori — sve ono što bi, uz bolje kuće i lakši mehanizovani rad, magnetskom snagom zadržavalo ljude na našim planinskim selima. Kod nas je, gotovo sasvim zanemarena izgradnja malih brana na mnogim rječicama i potocima, brana koje u naprednijim zemljama značajno učestvuju u rješavanju gorućeg problema električne energije. Pomenimo i činjenicu da su brdsko-planinska područja veoma zaostala i u pogledu izgradnje savremenih privrednih, naročito stočarskih, građevina: zgrada, vodopoja i slično.

13. Nedovoljno povezane sa privrednim, i *demografske prilike* ovdje imaju mnoga nepovoljna obilježja. Vršila se dvostruka depopulacija: iseljavanje i smanjivanje rađanja kod ostalih. Odlaze mladi i radno sposobni, a ostaju starci. Emigracija je u nekim krajevima čak i veća od prirodnog priraštaja. Znatno je otišao u inostranstvo, sa svim negativnim posljedicama koje ta pojava izaziva. Po pravilu, međutim, odlazi se u niža, ravnička područja ili u opštinske centre, čije stanovništvo naglo raste. Velike su i dnevne migracije seljaka-radnika. U posljednje vrijeme se intenzitet migracija, nešto smanjio, ali one teku i dalje. Vlada jednodušnost u ocjeni da su u poratnom vremenu ove spontane migracije bile prevelike, posebno s obzirom na stvarne potrebe industrije i gradske privrede uopšte. Kao posljedica ovih kretanja, izrazito se pogoršava starosna struktura preostalog stanovništva, čemu doprinosi i produžavanje ljudskog vijeka zbog poboljšanja životnih uslova. Prostrane planinske oblasti koje su do juče bile nepresušni izvori i rezervoari radne, odbranbene, nacionalne, moralne i svake druge snage, trajno se napuštaju i ostaju puste. Umjesto negdašnje želje za što većim brojem djece, sad je veoma izrazita težnja za što lakšim radom i udobnošću. Radne snage je ovdje sve manje, pa se upotrebljava i ona neadekvatna. Iako neke posebne statistike za ovo područje, koje, uostalom, još uvijek nije jasno ni definisano, nema, posredni nam podaci pružaju

niz drugih obavještenja. Tako, na primjer, podaci kazuju da stanovništvo velikih djelova ovog područja opada ne samo u odnosu na ukupno već se i apsolutno smanjuje. Smanjuje se izrazito broj tzv. čistih poljoprivrednih domaćinstava, a raste broj mješovitih, koja sama po sebi postavljaju niz složenih problema. Povećava se i broj nepoljoprivrednih domaćinstava koja posjeduju zemlju. Opada učešće aktivnog stanovništva u ukupnom, ali je učešće poljoprivredno aktivnog u ukupnom aktivnom stanovništvu još uvijek visoko, mada na nekim djelovima ovog područja u stvari prelazimo od viška ka manjku radne snage. Raste udio manjih, a povećava se udeo većih posjeda, ali je ta pojava ovdje ipak manje izrazita nego na ravničkom području. Podaci po rodnom mjestu pokazuju da je stanovništvo koje iza migracije ostaje na brdsko-planinskom području manje pokretljivo nego ostalo. Podsjetimo i na poznatu činjenicu da na ovom području ima opština koje su doživjele veoma snažan industrijski razvitak, pa je i njihova demografska problematika sasvim drukčija. Uostalom, razlike između pojedinih djelova ovog područja veoma su izrazite i višestruko značajne. Primjera radi, pomenimo samo to da je na ovim područjima u Sloveniji dohodak oko 2,5 puta veći od jugoslovenskog prosjeka.

14. Dosadašnje iskustvo, u svijetu i kod nas, pokazalo je da je jedini mogući put unapređenja individualne privrede, naročito u zaostalijim područjima, *udruživanje* u najširem smislu. Oblici tog udruživanja su različiti, kao što su različiti i stepeni integracije u njima. Čak i u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama, kakve su SAD, individualna gazdinstva tijesno su povezana s krupnim kapitalističkim firmama. Pri tom povezivanju ove posljednje nalaze svoj interes u tome što bi im vlastita proizvodnja sirovina bila nerentabilna, a oni prvi u dobijanju kredita i obezbijedenom plasmanu proizvoda. Za nas, kao zemlju koja izgrađuje socijalističke odnose, udruživanje je utoliko neophodnije što se jedino tim putem postiže ne samo svestran privredni napredak, već i podruštvljavanje proizvodnih procesa. Zato je ono, u principu, zaista jedini put i način, jedina mogućnost, za rješavanje mnogih ekonomskih, socijalnih, kulturnih i drugih problema i na ovom području. Kažemo »u principu« zato što su pri tom moguće najrazličitije forme udruživanja i metodi rada na njegovom ostvarivanju. U ovom pogledu mi smo dosad imali i dosta negativnih iskustava, kao što su bile seljačke radne zadruge, planinska dobra ili stočarske farme, čiji nas napušteni građevinski ostaci na te neuspjehe i danas podsjećaju. Odavno je poznato, da su seljak i njegovo individualno gazdinstvo tvrd orah za svaku modernizaciju, pa i promjenu uhodanog načina života uopšte. Čak i očevidna preimućstva udruživanja s mukom i sporo savlađuju mnoge teškoće u vezi s nepovjerenjem, konzervativizmom i zaostalošću. Zbog toga su ovdje neizbježna takva oružja kao što su strpljivost i upornost, obazrivost i postepenost, vođenje računa isto tako o navikama i tradicijama kao i o materijalnim uslovima života koje treba mijenjati.

Iako, tako reći, jedino mogući, naš put unapređivanja proizvodnje uz razvijanje socijalističkih odnosa, put povezivanja individualnih gazdinstava, njihovog zemljišta i radne snage, sa društvenim sredstvima, prvjenstveno u zemljoradničkim zadrugama, dosad je ovdje dao vrlo malo rezultata. Zadruge su slabe u svakom pogledu: po svojim osnovnim fondovima i obrtnim sredstvima, po opremljenosti mehanizacijom i strukturi stručnih kadrova, pa, naravno, i po svim ekonomskim rezultatima. Sve je to izraz nerazvijenosti ovog područja uopšte. Ionako mala, sredstva koja je društvena zajednica pružala ovim organizacijama nijesu se racionalno koristila, pa su čak i nuđeni krediti ponekad ostajali neiskorišćeni. Zbog svega toga je saradnja sa individualnim gazdinstvima ostajala nerazvijena. Uopšte se može reći da naša dosadašnja nastojanja na unapređenju ovih krajeva u sredstva i kadrove, ni u pogledu organizacije subjektivnih snaga koje treba da djeluju u tom pravcu, a naročito ne s obzirom na mnogostranost i komplikovanost problema ovog područja. Zbog nepovoljnog položaja uopšte, a posebno na brdsko-planinskim područjima, poljoprivreda u razvijenim zemljama uživa razne subvencije od strane društva, što je tim prije potrebno nama, jer su u pitanju ne samo čisto ekonomski interesi, već i svestrani životni uslovi življa u ovom zaostalom regionu. Svestrana pomoć društva potrebna je naročito zadrugama, pred kojima leže i gotovo svi zadaci na unapređenju ovog područja. Pominjući samo neka ekonomska sredstva kao što su: traktori i poljoprivredne mašine, sortno sjeme, mineralno đubrivo, zaštitna sredstva, krediti, otkup seljačkih proizvoda — ne treba nikako zaboraviti da se zajedno s njima na našim planinskim selima šire i svaki drugi progres i kultura.

15. Kao što smo u početku napomenuli, ovo područje je od velikog značaja i za *narodnu odbranu*. To naročito važi za koncepciju dugoročnog, svenarodnog odbranbenog rata, u kom bi slučaju upravo ovi krajevi mogli dobiti odlučujući značaj za ishranu i smještaj ne samo lokalnog stanovništva već i izbjeglica i vojske. Nikako ne bi trebalo zaboraviti iskustva iz narodnooslobodilačkog rata, koji se ne bi mogao ni zamisliti bez seljačkih njivica, seljačkih ovaca i koza, čega je tamo danas tako malo. Saobrazno toj koncepciji je i opredjeljenje da svaka parcela treba da bude obrađena. A armija već i sada pruža ovom području ne malu pomoć, ne samo u obliku izgradnje saobraćajnica već i drugim putem. Za potrebe narodne odbrane izrađen je i poseban program obezbjeđenja rezervi mesa u živoj stoci, program koji obuhvata čitavo ovo područje a koji, u obliku kredita sa niskim kamatama, finansiraju federacija i republike odnosno pokrajine.

16. Iz onoga što smo dosad rekli moglo bi se izvući ovih nekoliko *osnovnih zaključaka*.

Brdsko-planinsko područje, koje u našoj zemlji zauzima ogroman prostor, raspolaže značajnim proizvodnim kapacitetima, kao što su pašnjaci i livade, stočarstvo i radna snaga, i koje kao takvo služi

kao dopuna i uslov razvitka naše privrede uopšte, ima ne samo taj ekonomski već i veliki demografski, socijalni, odbranbeni, ekološki, pa prema tome i društveno-politički značaj uopšte.

Iz razumljivih razloga, njegov poratni razvitak bio je u velikoj mjeri zapostavljen. Akcije koje su preduzimane na ovom području bile su ne samo nedovoljne, već i parcijalne, izolovane, kratkotrajne, pa su im i rezultati bili slabi. Došlo je i do ispoljavanja niza krupnih negativnih pojava, kakve su depopulacija, prekomjerna dezagrarijacija, opadanje razvoja planinskog stočarstva i drugo.

Dok se na razvoju školstva, zdravstva, pa i infrastrukture, radilo čitavo vrijeme, pa i učinjeno prilično, privredi ovog regiona se poklanja više pažnje tek u posljednje vreme. Njenim napredovanjem, doprinijelo bi se rješavanju tako važnijih problema kakvi su: ishrana, sirovine, zapošljavanje, jenjavanje pritiska na gradove, smanjivanje neravnomjernosti razvitka i drugi.

Problematika ovog područja veoma je široka. Radi se ne samo o raznim granama poljoprivrede, pa ni samo o privredi uopšte, već i o demografskim, kulturnim i svim drugim manifestacijama društvenog života. Sve to predstavlja jedinstvenu cjelinu, čije unapređivanje zahtijeva sistem skladno povezanih mjera: tehničkih i tehnoloških, bioloških, organizacionih, društveno-ekonomskih. Otuda i izvanredna složenost i teškoće.

Njena isto tako bitna karakteristika je i dugoročnost. I zaista, problemi brdsko-planinske privrede ne mogu se riješiti u nekom određenom vremenu niti rješavati kampanjski, već to predstavlja trajan proces i zahtijeva stalnu brigu, mnogo strpljenja i upornosti.

Problematika ovih krajeva, mada i tehničko-tehnološkog i prirodnonaučnog, ipak je pretežnije društveno-ekonomskog karaktera, pa tu leže i njene glavne poteškoće. One su povezane s postojanjem mnoštva individualnih gazdinstava, koja jednovremeno sa svestranom akcijom u pravcu unapređenja privrede treba postepeno prevoditi na socijalistički kolosjek, te i na ovom području podruštvljavati proizvodne procese i jačati socijalističke odnose.

Ovdje je nezadovoljavajući i stepen organizovanosti društvenih snaga. Mada su glavni faktor unapređenja ovog područja zemljoradničke zadruge, ovdje se moraju mobilisati i sinhronizovano djelovati i sve druge društvene snage: opština, mjesna zajednica, škola, društveno-političke organizacije. Pri tom je neophodan uslov za stvarni uspjeh da sav taj rad počiva na adekvatnim i dobro smišljenim programskim osnovama razvoja svakog kraja ponaosob.

U okviru same privrede težište je na racionalnom korišćenju prostranih prirodnih travnih površina, tih rezervoara najjeftinije stočne hrane, koji su, iako u društvenoj svojini, dosad bili njen najzapostavljeniji sektor, dok bi intenzivirani mogli služiti kao snažna krmna baza razvijenog planinskog stočarstva.

Velike rezerve leže i u nizu drugih grana, kao što su: ratarstvo (krompir, ječam, ovas, raž), voćarstvo (jabučasto, jagodičasto, koštunjavo i drugo voće i mnoge samonikle vrste), šumarstvo, pčelarstvo, kućna radinost.

Međutim, glavni faktor i uslov svakog u radu na preobražaju ovog područja, nesumnjivo je u daljem ubrzanom razvoju infrastrukture, naročito puteva, telekomunikacija, elektrifikacije, i svega, što predstavlja bazu za svako poboljšanje životnih uslova u ovim krajevima.

S obzirom na svestran značaj ovog područja (pored svega ostalog, i kao vjekovnog izvora nacionalne snage, fizičkog i moralnog zdravlja i vitalnosti stanovništva), njegovo unapređenje trebalo bi da bude stvar čitavog društva, njegovih raznih, ne samo privrednih organizacija već i vanekonomske faktora. Proizvodnju bi trebalo stimulisati i raznim diferenciranim ekonomsko-političkim mjerama, kao što su, na primjer, krediti, porezi, cijene.

Najzad treba istaknuti da i pored svih, odista značajnih mogućnosti koje nam pruža brdsko-planinsko područje, treba biti i vrlo realan i ne zanositi se svakojakim iluzijama, kojih tu i tamo ima. Već smo govorili o tome da, na primjer, ne može biti ni riječi o onako slobodnom i stihijnom kretanju stoke kakvo je na našim planinama nekad bilo ili o ponovnom obrađivanju mnogih oranica koje su to bile samo u velikoj gladi seljaštva za zemljom. Isto tako, teško može biti kakvih većih strukturalnih zahvata na samim individualnim posjedima. Mnoge teškoće pokretanja naprijed ovog zaostalog područja leže već u njegovom ogromnom prostranstvu. Najzad, valja imati u vidu i tu prostu ekonomsku činjenicu da danas, u vrijeme snažnog naučnog i tehničkog progressa u poljoprivredi, iščekavaju mnogo od ranijih preimućstava ovog područja. Pri svemu tome, neosporno je da njegovo svestrano unapređenje ne samo olakšava mnoge naše aktuelne teškoće već je, sasvim izvjesno, na liniji bolje budućnosti naše zemlje.

Academician Obren BLAGOJEVIĆ

THE PROBLEMS AND THE POSSIBILITIES OF THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE MOUNTAIN REGION

Summary

The mountain region, which in our country occupies large territory, has a considerable productive capacity consisting of pastures, meadows, cattle and labour. Which, as such, serve as a supplement and at the same time are a condition for the development of our economy in general. Observed in that light, the mountain region acquires large demographic, social, defensive, ecological and other significance. The post-war development of the mountain region was largely neglected because of the well known reasons. The actions taken in that direction were not only insufficient but also partial, isolated, short of duration and the results were poor. A series of negative occurrences such as depopulation, over disagrarization, the fall in the mountain cattle breeding appeared as the result of the unadequate actions taken during the post-war period.

The complex of problems concerning the mountain region is very large. Though the problems are mainly of the technical, technological, scientific, social and economic character special emphasis is on the last two. The character of the problems is closely related to the existence of the numerous individual and mainly backward farms, which require to be improved not only through the economic-agricultural reform, but also through a social one. The degree of the organization of social forces is still unsatisfactory. Here, the main forces of progress are collective farms, but at the same time other social forces have to be mobilized and synchronized (municipality and local community, schools and socio-political organizations). And, in addition, an adequate and well planned set of principles of development for each specific region is needed.

In the framework of the economy itself the focus is on the rational utilisation of the vast grasscovered surfaces — the natural reservoir of the cheapest fodder. Although the natural pastures were the social property they were the most neglected part of the public sector. They could be used as the basic fodder in the development of the mountain cattle breeding. Large economic reserves can be found in the series of other economic branches: agriculture, fruit growing, forestry, apiculture, home economics and tourism. One of the main factors and conditions for the successful transformation of the mountain region is the intensive development of the infrastructure, especially roads, electrification and telecommunication. Which means the development of the indispensable basis for the improvement of the living conditions in the region.

However, inspite of all possibilities of the mountain region, we must not be overenthusiastic about it. We cannot talk of unguarded movement of the cattle, as was customary in the old time, or, of cultivating the land which was proclaimed as plowfield because the peasants were land hungry or under the agrarian pressure. Also, the vastness of the mountain region is the factor which adds to the difficulties we encounter during the proces of the transformation. Lastly, we have to keep in mind the fact that with the fast developing science and technology in the field of agriculture many advantages of the mountain region are being deminished. Undoubtedly manysided improvement of the region is a part of better future of our country and it also helps considerably the solution of our present difficulties and problems.

